

Milan Zápotocký, Marie Zápotocká, KUTNÁ HORA – DENEMARK. HRADIŠTĚ ŘIVNÁČSKÉ KULTURY (CA 3000–2800 PŘ. KR.), [w:] Památky archeologické, Supplementum 18, Prague 2008, 586 ss., 162 tablice, liczne ryciny i mapy w tekście.

Mimo obfitości i różnorodności piśmiennictwa archeologicznego ostatnich lat dobre opracowania źródłowe należą wciąż do rzadkości. Lukę tę wypełnia w dużej mierze recenzowana praca, której Autorzy, Milan Zápotocký i Marie Zápotocká, przekazują czytelnikowi nie tylko szczegółowy obraz badanego przez siebie stanowiska i rzetelny przegląd pozyskanych źródeł, ale dają także panoramę epoki – środkowego eneolitu na terenie Czech środkowych – i związanych z nią problemów. Praca stanowi obszerne, rzeczowe podsumowanie dziesięciu lat badań wykopaliskowych na stanowisku Kutná Hora-Denemark (osada obronna kultury Řivnáč), a została przygotowana w głównej mierze przez autorów tychże badań z udziałem kilkorga specjalistów z innych dziedzin¹, co dało w efekcie opracowanie o charakterze interdyscyplinarnym, nie pozbawione zarazem walorów jednolitej, autorskiej koncepcji.

Otwierające pracę zwięzłe *Wprowadzenie* (s. 7–8) daje czytelnikowi syntetyczny obraz czeskiego eneolitu, jego datowania i aktualnych podziałów. Następne rozdziały dotyczą już samego stanowiska Denemark: omówiono tu warunki naturalne jego usytuowania – na południowy zachód od Kutnej Hory, na cyplu w zakolu rzeki Vrchlicy (rozdział 1) – historię i metodykę badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1980–1989 (rozdział 2.1.), a także odkryte na stanowisku obiekty nieruchome, z uwzględnieniem ich lokalizacji w terenie i z wyodrębnieniem elementów fortyfikacji (rozdziały 2.2.–2.4.). Zasadniczą i najbardziej obszerną część opracowania poświęcono pozostałościom kultury Řivnáč, zdecydowanie dominującym na stanowisku. Obiekty nieruchome z tego okresu (rozdział 3.1.) przedstawiono z uwzględnieniem ich funkcji (w podziale na obiekty „osadowe” i „obronne”) oraz przynależności do starszej bądź młodszej fazy osadnictwa. Analiza zabytków ruchomych (rozdział 3.2.) zawiera opracowania: ceramiki, materiałów kamiennych i krzemiennych (którego autorami są także: Vladimír Hoffman i Alena Hoffmanová, Jan Turek, Lenka Macháčková, Petr Šída), przedmiotów z kości zwierzęcych i poroża oraz wytworów z miedzi (analiza metalograficzna – Paul Budd). Kolejny rozdział (3.3.) obejmuje analityczne opracowanie specjalistyczne makroszczątków roślinnych (autorka: Věra Čulíková) oraz gleb (Libuše Smolíková), wyniki analiz fosfatowych (autor: Anton Majer) oraz datowań radiowęglowych. W podsumowaniu tej części rozważań przedstawiono ewolucję stanowiska Denemark – od osady wyżynnej do obronnego grodziska – oraz obraz związanych z nim przemian osadniczych, gospodarczych i społecznych; omówiono tu także jego pozycję na tle sieci osadniczej kultury Řivnáč, w kontekście innych osad wyżynnych tej kultury (rozdział 3.4.). Część tę zamyka syntetyczne omówienie kultury Řivnáč we wschodniej części Czech środkowych (rozdział 3.5.).

Dalsza, czwarta część pracy zawiera przegląd pochodzących z Denemark pozostałości należących do innych niż kultura Řivnáč jednostek taksonomicznych eneolitu (kultury pucharów lejkowatych, badeńskiej, ceramiki sznurowej) i epoki brązu (kultury unietyckiej i knowskiej), a także znalezisk z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych. Tę część opracowania kończy

¹ Autorzy opracowań specjalistycznych i niektórych rozdziałów: Jaroslav Bílek, Paul Budd, Věra Čulíková, Vladimír Hoffman, Alena Hoffmanová, René Kyselý, Lenka Macháčková, Antonin Majer, Libuše Smolíková, Petr Šída, Jan Turek.

omówienie dziejów historycznych regionu, którego autorem jest Jaroslav Bílek. Całość uzupełniają: obszernie streszczenie w języku niemieckim, wykaz literatury oraz bogaty materiał ilustracyjny w postaci 162 tablic z rysunkami i fotografiami naczyń.

Odrębną część publikacji stanowi obszernie opracowanie zwierzęcych szczątków kostnych ze stanowiska Denemark (autor: René Kyselý), obejmujące przegląd źródeł, omówienie zastosowanych metod oraz prezentację wyników przeprowadzonych wieloaspektowych analiz tafonomicznych i zoologicznych. Do tej części, zredagowanej w języku angielskim, dołączone jest streszczenie w języku czeskim i osobny wykaz literatury.

Stanowisko Kutná Hora – Denemark zasługuje na uwagę z racji swojej wyjątkowości i walorów poznawczych, co Autorzy podkreślają na samym początku. Względy te sprawiły, że prace wykopaliskowe, rozpoczęte jako ratownicze, już po pierwszym sezonie zyskały status badań systematycznych. Zadecydowały o tym: szczególny charakter odsłoniętych pozostałości (m.in. umocnienia obronne), ich jednolitość kulturowa, a także związek ze stosunkowo słabo poznanym w Czechach okresem eneolitu środkowego, na który przypada, zdaniem Autorów, jeden z najbardziej istotnych przełomów w pradziejach Europy Środkowej: przejście od kultur „starej” Europy do kultur pucharowych, zapowiadających już epokę brązu.

Omawiane stanowisko, usytuowane w miejscu naturalnie obronnym, na wąskim cyplu w zakolu rzeki Vrchlicy, na jej lewym brzegu, i znane ze znalezisk okazjonalnych oraz badań sondażowych przeprowadzonych w latach pięćdziesiątych XX w., było przedmiotem badań wykopaliskowych w latach 1980–1989. Podczas dziesięciu sezonów (łącznie 15 miesięcy) prac terenowych przebadano niemal cały jego obszar, zarówno części wyniesionej o powierzchni około 1100 m² (zwanej przez Autorów „akropolem”), jak i położonej niżej, trzykrotnie większej („podgrodzie”). Badania te, którymi kierował Milan Zápotocký (Archeologický ústav, Československá akademie věd, obecnie: Akademie věd České republiky) i których zaplecze stanowiła Pracownia Archeologiczna w Bylanach, były starannie przygotowane od strony metodycznej (szczegółowe omówienie zastosowanych metod eksploracji i dokumentacji, a także kalendarium prac, znajdujemy w rozdziale 2.1.). Aspekt metodyczny i dyscyplina badawcza zwracają także uwagę w recenzowanej publikacji, zwłaszcza w jej części opisowej: omówienie poszczególnych sektorów i obiektów zostało podporządkowane jednolitym, przemyślanym schematom, co znacznie ułatwia korzystanie z pracy i odnalezienie potrzebnych informacji.

W trakcie prac terenowych odkryto 146 obiektów nieruchomych (mieszkalnych, gospodarczych, obronnych) oraz 409 dołków posłupowych, uzyskując kompletny plan osady wyżynnej należącej do kultury Řivnáč, co już samo w sobie jest ewenementem. Pozyskano bogaty i różnorodny zbiór wytworów z gliny, kamienia, krzemienia, kości zwierzęcych, poroża, metalu. Zgromadzono liczne pozostałości zwierzęcych szczątków kostnych, należących do gatunków hodowanych oraz dzikich, niekiedy egzotycznych (szczątki żółwia błotnego, kości pelikana). W kilku obiektach znaleziono także szczątki ludzkie. Ten ogromny zasób źródeł, poddanych wielorakim zabiegom analitycznym, stał się przedmiotem licznych artykułów – opracowań fragmentarycznych, a po latach – także obszernej, całościowej monografii, będącej przedmiotem niniejszej recenzji. W publikacji tej nakreślono syntetyczny, a zarazem pełen szczegółów obraz stanowiska w apogeum jego rozwoju, przypadającym na początek III tys. p.n.e. i obejmującym dwie zasadnicze fazy jego funkcjonowania. Pierwsza z nich – to czas powstania w wyższej części cypla („akropol”) osiedla otoczonego z trzech stron palisadą oraz zabudowy położonego niżej, w odległości około 20–25 m, „podgrodzia”. Z tego okresu pochodzą naziemne domy słupowe (5 obiektów) oraz 23 półziemianki, w obrębie których natrafiono na piece i paleniska, a także jamy zasobowe i jamy o nieokreślonej funkcji. Większość tych obiektów znajdowała się na „akropolu”. Druga faza osadnictwa związana była z opuszczeniem osady (prawdopodobnie zamierzonym), spalaniem wcześniejszej zabudowy „podgrodzia” i powstaniem w tym samym miejscu założenia obronnego – systemu fortyfikacji w postaci trzech równoległych do siebie, podkowiastych w zarysie rowów,

rozdzielonych wałami ziemnymi, które otaczały „akropol” od strony północnej i północno-wschodniej, pozbawionej naturalnych cech obronnych. Teren „akropolu” został także otoczony wałem kamiennie-ziemnym od strony wschodniej i południowej, zaś jego wnętrze podzielono palisadą na dwie części; tylko w obrębie jednej z nich natrafiono na ślady zabudowy w postaci trzech dużych obiektów zagłębionych, interpretowanych jako relikty budowli naziemnych. Obie fazy użytkowania terenu oddzielał krótki, nie określony bliżej, interwał czasowy.

W obrębie ośmiu obiektów osadowych znaleziono nieliczne szczątki ludzkie, silnie sfragmentaryzowane, najczęściej przepalone. Mogą one pochodzić z ciałopalnych pochówków (w naczyniach?), które zostały zniszczone w trakcie przebudowy osady.

Ze stanowiska Denemark pochodzą bardzo liczne zabytki ruchome, a ich opracowania zajmują znaczną część recenzowanej publikacji (rozdział 3.2, s. 162–255). Sporo uwagi poświęcono tu analizie kontekstu znalezisk i omówieniu procesów podepozycyjnych. Zamieszczone zestawienia ilościowe obrazują wyraźne dysproporcje pomiędzy poszczególnymi kategoriami znalezisk, wśród których dominuje ceramika (około 130 000 fragmentów, Autorzy zwracają uwagę na znaczny stopień jej fragmentaryzacji), liczne są także zabytki krzemienne i kamienne (prawie 3000 okazów); zdecydowanie mniejszy jest udział przedmiotów z kości i poroża (147 okazów), zaś przedmioty metalowe znane są tylko z dwóch egzemplarzy: siekierki o symetrycznym ostrzu (wykonanej z miedzi ze śladami arsenu) oraz fragmentu kółeczka z miedzianego drutu.

Niemal połowę wszystkich znalezisk ceramicznych można było określić tylko ogólnie jako „niecharakterystyczną ceramikę pradziejową”. Ceramika kultury Řivnáč stanowi 52,2% i jest to, jak podkreślają Autorzy, największy znany obecnie zespół zabytków z tej kultury. Ogół znalezisk sklasyfikowano w obrębie dwunastu jednostek, wyodrębniając wśród nich serie, grupy typów oraz typy naczyń. Zasady tego podziału nie wydają się jednolite: większość klas wyróżniono wprawdzie na podstawie form i/lub funkcji naczyń (kubki, dzbany, pucharki moździerzowate, czerpaki, misy, amfory, naczynia zasobowe, naczynia beczułkowate, naczynia szczególnego rodzaju), jednak grupę 10 stanowi „ceramika kultury amfor kulistych” (zdaniem Autorów, prawdopodobnie importowana), zaś grupa 12 to „drobne przedmioty ceramiczne”, wśród których znalazły się m.in. figurki antropomorficzne, fragmenty łyżek, krążki, przęśliki, fragment tygielka. Niejednolite są podziały wewnątrz poszczególnych klas, a także przyjęty dla wyróżnionych poziomów system oznaczeń: typ naczynia raz bywa oznaczany dwucyfrowym, zaś kiedy indziej – trzycyfrowym kodem liczbowym (np.: „typ 145”, „typ 15”). Dla każdej z wyodrębnionych jednostek podana została jej krótka charakterystyka (zdobnictwo, wymiary), najbliższe analogie oraz odwołania do innych systemów klasyfikacyjnych; opisy słowne uzupełnia ujęcie tabelaryczne. Przy omawianiu zdobnictwa naczyń szczególną uwagę poświęcono technice ścięgu bruzdowego oraz ornamentyce sznurowej. Przeprowadzona analiza pozwoliła Autorom na wyodrębnienie, oprócz dwóch faz przyjmowanych powszechnie w periodyzacji kultury Řivnáč, także fazy trzeciej – post-klasycznej.

W klasyfikacji kamiennych narzędzi rdzeniowych wykorzystano system wypracowany wcześniej dla ogółu znalezisk z Kotliny Čáslavskiej². Ta dość liczna grupa znalezisk obejmuje siekiery, ciosła oraz dłuta, stanowiące większość okazów, a także pojedyncze egzemplarze toporów, fragment buławki oraz neolityczną siekierę w kształcie kopyta szewskiego; znalazły się tu także pół-wytwory narzędzi oraz odpadki z ich produkcji. Większość znalezisk należy do kultury Řivnáč i stanowi – zdaniem Autorów – zbiór homogeniczny, typowy dla osad wyżynnych tej kultury, z przewagą narzędzi codziennego użytku i niewielką liczbą okazów z otworem. Narzędzia wykonane zostały z kilku rodzajów surowców kamiennych: zielonkawego tufu krystalicznego (spilitu), diabazu, amfibolitu, zielonkawego i czarnego łupku, a także z krzemienia. Wśród siekier znajduje się kilka okazów importowanych. Unikatowym i bardzo interesującym znaleziskiem jest czworosścienna siekiera gładzona z krzemienia pasiastego (pochodzącego ze złóż w rejonie Krzemionek

² M. Z á p o t o c k ý, *Eneolitická broušená industrie a osídlení v regionu Čáslav – Kutná Hora*, [w:] *Bylany*, I. Pavlů red., Varia, 2, Praha 2002, s. 159–228.

Opatowskich), łączona z kulturą amfor kulistych i uznana za import z ziem polskich – jedyny taki okaz na terenie Czech, zaliczony przez Autorów do kategorii przedmiotów prestiżowych. Być może, jej obecność ma związek ze wspomnianą wyżej ceramiką kultury amfor kulistych, prawdopodobnie także importowaną. Fakt ten jest dość zaskakujący, z uwagi na zasadniczo niewielkie w kulturze Řivnáč nasilenie kontaktów dalekosiężnych.

Chronologię absolutną stanowiska Denemark ustalono na podstawie uzyskanej serii pięciu datowań radiowęglowych na czas pomiędzy 4280 ± 70 B.P. (Bln-3266) a 4110 ± 50 B.P. (Bln-3269); cztery dalsze daty są znacznie młodsze, co wskazuje – zdaniem Autorów – na fakt, że rowy obronne (a przynajmniej ich część) dość długo pozostawały niezasypane.

Analiza przestrzenna obiektów nieruchomych umożliwiła Autorom rekonstrukcję zasiedlenia stanowiska Denemark w czasach kultury Řivnáč i ukazanie jego ewolucji: od osady obronnej z „podgrodzium” do jednolitego założenia w typie ufortyfikowanego „grodziska”.

W pierwszej fazie istnienia osady dominującą formą zabudowy były słupowe domy naziemne oraz niewielkie półziemianki, na ogół o planie zbliżonym do kwadratu (14–18 obiektów na terenie „akropolu”, 9 w obrębie „podgrodzia”); w dziesięciu przypadkach w ich wnętrzach odkryto piece. W pierwszym z tych rejonów półziemianki tworzyły układ mniej więcej rzędowy, zaś na terenie drugiego – półkolisty, równoległy do linii palisady otaczającej „akropol”. Jamy zasobowe usytuowane były zarówno w bezpośrednim sąsiedztwie półziemianek, jak i na wolnej od zabudowy przestrzeni w środkowej części wyniesienia. Z wyliczeń wynika, że na jeden obiekt mieszkalny przypadały dwie jamy zasobowe.

Podstawę utrzymania mieszkańców stanowiło rolnictwo oraz chów zwierząt – przede wszystkim bydła, a w dalszej kolejności świnie. Wysoki udział kości tura może wskazywać, jak sądzi René Kyselý, na próby lokalnego udomowienia tego zwierzęcia bądź też na krzyżowanie bydła domowego z dzikim. Mniejsze było znaczenie owcy, kozy, a także psa oraz konia (dzikiego bądź udomowionego). Duże znaczenie łowiectwa poświadcza przewaga kości zwierząt dzikich nad udomowionymi, co stanowi wyjątek wśród stanowisk kultury Řivnáč (fakt ten, jak sądzi René Kyselý, można tłumaczyć zarówno peryferyjnym usytuowaniem stanowiska Denemark, jak i kryzysem społeczno-ekonomicznym, związanym ze zmianami klimatycznymi w czasach istnienia osady). Polowano na dziką tura, jelenia, sarnę, niedźwiedzia, a także na mniejsze ssaki – bobra, kunę, zającą, wydrę – oraz na ptaki, choć ich znaczenie wydaje się marginalne. Poświadczono jest występowanie kości żółwia błotnego oraz ryb. Łowiono również żaby, a nagromadzenie ich kości wskazuje, zdaniem Autora opracowania, na wykorzystywanie żab w celach konsumpcyjnych. Interesującym i unikatowym znaleziskiem są kości pelikana dalmatyńskiego; jak sądzi René Kyselý, jego obecność jest związana z dalekosiężnymi kontaktami mieszkańców osady. Byłaby to zatem już druga (oprócz znaleziska siekiarki z krzemienia pasiastego) przesłanka na rzecz istnienia takich kontaktów, odbiegająca od wcześniej przyjmowanych ustaleń.

Porównanie znalezisk z obu części osady, tj. z „akropolu” i „podgrodzia”, nie wykazuje – zdaniem Autorów – istnienia istotnych różnic pomiędzy ich mieszkańcami co do zamożności lub trybu życia, choć w obrębie „akropolu” stwierdzono koncentrację znalezisk o charakterze rytualnym i prestiżowym, a jedna z położonych w tej części półziemianek (nr 65) jest interpretowana jako pozostałości obejścia „naczelnika”. Widoczne są natomiast różnice w stopniu zabezpieczenia obu części osady, większym w przypadku „akropolu” ze względu na obecność palisady.

Tę fazę zasiedlenia należy datować na podstawie dat ^{14}C na lata 3000–2900 BC, co odpowiada fazie klasycznej kultury Řivnáč; natomiast na podstawie analizy ceramiki można ją odnosić zarówno do klasycznej, jak i do młodszej fazy tej kultury. Zdaniem Autorów, czas trwania tego etapu nie był jednak dłuższy niż 30–50 lat. Z uwagi na swe położenie stanowisko Denemark nie pełniło też funkcji centrum osadniczego, którą to rolę mogła odgrywać raczej osada Čáslav-Hrádek.

Z drugą fazą osadnictwa na stanowisku Denemark, przypadającą na młodszą fazę kultury Řivnáč, związane jest powstanie założenia obronnego w typie grodziska, które było, zdaniem

Autorów, zdecydowanie odmienne pod względem koncepcji zarówno od poprzedzającej je osady, jak i od innych znanych osad wyżynnych: w miejsce dwudzielnego osiedla złożonego z części wyższej i „podgrodzia” powstało jednolite założenie „grodowe”: „akropol” chroniony systemem wałów i rowów obronnych, usytuowanych na terenie wcześniejszego „podgrodzia”. Jak sądzą Autorzy opracowania, założenie to, choć nie ukończone, było wynikiem działań intencjonalnych: realizacją określonego, całościowego planu. Wskazują oni również, że w tym czasie miejsce to miało nie tylko charakter obronnego „grodziska”, ale pełniło także rolę ośrodka o szczególnym (być może kultowym) przeznaczeniu. Brak jest danych na temat podstaw gospodarczych jego funkcjonowania, wydaje się jednak, że jako obiekt „nierolniczy” musiało ono być utrzymywane przez mieszkańców innych osiedli, zapewne z najbliższego otoczenia, co z kolei może świadczyć o istnieniu stratyfikacji społecznej.

Istotną i bardzo interesującą częścią recenzowanej publikacji są rozdziały 3.4 i 3.5, poświęcone omówieniu stanowiska Denemark na tle innych osad wyżynnych kultury Řivnác (znanych jest 88 takich stanowisk, tworzących trzy wyraźne skupiska), lokowanych w strategicznych punktach terenu i stanowiących – zdaniem Autorów – zaczątki urbanizacji. Wśród struktur osadniczych nowego typu Autorzy wyróżniają osady wyżynne z „podgrodziami”, umocnione palisadą (Denemark, Stehelčevs-Homolka, Vraný-Čertovka), oraz niewielkie skupiska osadnicze, złożone z osady wyżynnej i kilku mniejszych osiedli znajdujących się w promieniu 1 km (Čáslav-Hrádek, Kouřim). Jest to przejaw kształtowania się bardziej złożonych struktur osadniczych, co widoczne jest także na terenach sąsiednich, np. w kulturze Cham czy bernburskiej. Należy podkreślić, że zanik wspomnianych osad umocnionych palisadą związany był we wszystkich trzech przypadkach z pożarem; na stanowisku Denemark, usytuowanym peryferyjnie w stosunku do pozostałych, w miejscu osady powstało wspomniane już „grodzisko”.

Recenzowana publikacja nie jest typową monografią stanowiska. Oprócz opisu i wieloaspektowej analizy materiałów pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych zawiera ona dogłębnie przemyślaną, wszechstronną interpretację odkrytych pozostałości, opartą na świetnej znajomości referowanych zagadnień i rozeznaniu ich kontekstu (a raczej kontekstów: eneolit, kultura Řivnác, osady obronne). Jest to zatem rodzaj syntezy regionalnej pewnego odcinka pradziejów, zogniskowanej wokół jednego stanowiska, ale uwzględniającej szerokie tło chronologiczne i geograficzne. Jest to także autorska, sugestywna wizja funkcjonowania tego miejsca w pradziejach i związanych z nim przemian, oparta na pogłębionej znajomości poszczególnych zagadnień, solidnie podbudowana argumentami.

Mimo znacznej objętości praca nie jest „przegadana”, ale rzeczowa, a jej bardzo logiczna, przemyślana i jasna konstrukcja sprawia, że czytelnik nie tonie w powodzi informacji, ale jest w stanie poruszać się wśród nich sprawnie. Ułatwia to dodatkowo obecność licznych zestawień tabelarycznych oraz dużo dobrego materiału ilustracyjnego (mapy, wykresy, fotografie, tablice).

Recenzowana praca wprowadza czytelnika w wiele zagadnień, kluczowych dla zrozumienia eneolitu środkowoeuropejskiego: powstawanie i funkcjonowanie osad obronnych, przemiany osadnicze i społeczne w IV/III tys. p.n.e., rozwój i zanik kultury Řivnác. Nie we wszystkich przypadkach zawiera ona gotowe odpowiedzi, ale stawia istotne pytania i zmusza do przemyślenia rozmaitych kwestii. Pokazuje konkretny wycinek pradziejów w interesujący sposób: z perspektywy to bardziej, to mniej odległej. A także uzmysławia, jak trudnym i złożonym przedsięwzięciem jest podsumowanie wyników wieloletnich badań stanowiska i przygotowanie jego dobrej monografii³.

Hanna Kowalewska-Marszałek

³ Z uwagi na duże znaczenie recenzowanej pracy i zróżnicowane grono jej czytelników, recenzentka przygotowała również anglojęzyczną wersję recenzji, która ukazała się w czasopiśmie „Archaeologia Polona”, 50/51: [2013-2014] 2016, s. 217–243.